

ŽEMAIČIŲ TARMĖ (KALBA)

Knygoje „Tradicijos. Iliustruota Lietuvos enciklopedija“ trumpai pristatomos ir visos lietuvių tarmės bei pagrindinės potarmės. ASTOS LESKAUSKAITĖS bei RIMOS BACEVIČIŪTĖS parengtame tekste yra skyrius ir apie žemaičių kalbą. Čia sakoma, kad (skaitykite žemiau):

Žodynas. Žemaičiai vartoja žodžių, kurie aukštaičiams ar didžiai jų daliai negirdėti, žinomi kitomis reikšmėmis arba atliepiami kitaip, pavyzdžiui: *brėkšti* ‘temti’, *čėžena* ‘skeveldra, eizena, lukštas, kevalas’, *čiobrinti* ‘is leto eiti, kebiinti’, *aanguoti* ‘aangstyti, kiostyti, slapstyti’, *kastinys* ‘valgis iš pašildytos grietinės’, *kriokti* ‘verkti’, *miegà* ‘aruodas’, *smagius* ‘sunkus’, *sodà* ‘kaimas’, *šautuvas* ‘audimo staklių šaudyklė’.

Žemaičių patarmės. Žemaičių tarmė pagal dvibalsių *ie, uo* atliepimus skirstoma į tris patarmes: **pietų** – taria dvibalsiams artimus garsus *ū, y*, pavyzdžiui: *dūna* ‘duona’, *svjsts* ‘sviestas’; **šiaurės** – taria dvibalsius *ou, ei*, pavyzdžiui: *dou-na* ‘duona’, *svėists* ‘sviestas’; **vakarų** – taria ilguosius balsius *o, é*, pavyzdžiui: *dóna* ‘duona’, *svėists* ‘sviestas’.

Kiekviena iš šių patarmių dar skirstomos smulkiau.

Apačioje – Žemaitijos peizažas rudenį.
Jono Strazdausko nuotrauka

(Nukelta į 28 p.)

Žemaičiai – tai vakarinės Lietuvos dalies gyventojai, kuriuos nuo aukštaičių skiria tai, kad jie vietoj kirčiuotų dvibalsių *uo, ie* taria kitokius garsus. Žemaičiai gyvena kur kas mažesniame plote negu aukštaičiai.

Be skiriamąjo požymio, žemaičių tarmė turi ir daugiau savitų ypatybių, žemaitiškų žodžių, kurių nevartoja aukštaičiai.

Pavyzdžiui, dvibalsinami kirčiuoti balsiai *o, é*: *kúoj* ‘koja’, *šakuōs* ‘šakos’, *diet* ‘dėti’, *pelie* ‘pelė’.

Trumpinamos nekirčiuotos galūnės, pavyzdžiui: *nėš* ‘neša’, *aud* ‘audžia’, *šalt* ‘šalta’, *vjrs* ‘vyras’; *kakl* ‘kaklo’, *žem* ‘žemė’, *akš* ‘akys’.

Platinami trumpieji balsiai *u, i* ir dvigarsių *ul, ur, il, ir, ui* pirmieji dėmenys – tariami *o, é*, pavyzdžiui: *bòv* ‘buvo’, *lékt* ‘likti’, *dòlk* ‘dulke’, *spért* ‘spirti’, *zòikš* ‘zuikis’.

Vienbalsinami galūnės dvibalsiai *ai, ei* – vietoj jų tariami ilgieji *a, e*, pavyzdžiui: *pársà* ‘paršai’, *blògà* ‘blogai’, *dédé* ‘dėdei’, *paūkšté* ‘paukščiai’.

Žodžiuose, kuriuose kaitaliojasi *t, d* ir *č, dž* (*jautis*: *jaučio, mēdis*: *mēdžio*), daugelis žemaičių vietoj *č, dž* taria *t, d*, pavyzdžiui: *jauté* ‘jaučiai’, *mēdē* ‘medžiai’, *jautēms* ‘jaučiams’, *mēdēms* ‘medžiams’, *jautē* ‘jaučio’, *mēdē* ‘medžio’. Daugiau formų su *č, dž* vartojama rytinėje dalyje, arčiau aukštaičių ploto, o vakaruose visur tariama *t, d*.

Žemaičiai kirčiuoja žodžius kitaip negu bendrinėje kalboje. Jiems būdingas *kirčio atitraukimas* – kirčio atkėlimas iš galūnės į žodžio pradžią, dalį kirčio paliekant skiemenyje, iš kurio kirtis atitraukiamas. Tai sakoma, pavyzdžiui: *plytá* ‘plytá’, *šaká* ‘šaká’, *šakuōs* ‘šakōs’, *pávažá* ‘pávažá’, *lašėnē* ‘lašiniai’. Kirčio atitraukimas intensyvėja einant iš rytų į vakarus.

Žodynas. Žemaičiai vartoja žodžių, kurie aukštaičiams ar didžiai jų daliai negirdėti, žinomi kitomis reikšmėmis arba atliepiami kitaip, pavyzdžiui: *brėkšti* ‘temti’, *čėžena* ‘skeveldra, eizena, lukštas, kevalas’,

(Atkelta iš 27 p.)

Raseiniškių šnekta kalbama apie Rasėinius, Tytuvėnus, Keimę, Vidūklę, Taūragę, Skaudvilę, Vainūtą. Jie nuo savo kaimynų varniškių skiriasi tuo, kad dvigarsius *an, am, en, em* taria kaip bendrinėje kalboje, pavyzdžiui: *lóngs* 'langas', *sómtis* 'samtis', *lénks* 'lenkas', *lémpa* 'lempa'.

Raseiniškiai – aukštaičiams artimiausia žemaičių šnekta. Jų plote silpniau pasireiškia daugelis žemaitiškų fonetikos ypatybių, rečiau atitraukiamas kirtis, beveik nėra laužtinės priegaidės, žodynas panašus į kaimynų vakarų aukštaičių. Šnekta, ypač jos pietryčių pakraščiai, vis labiau aukštaitėja.

Varniškių šnekta paplitusi Kuršėnų, Šaukėnų, Užvenčio, Vařnių, Laūkuvos, Šilalės, Kvėdarnos apylinkėse. Nuo raseiniškių jie skiriasi tuo, kad dvigarsius *an, am, en, em* verčia *on, om, én, ém*, pavyzdžiui: *lóngs* 'langas', *sómtis* 'samtis', *lénks* 'lenkas', *lémpa* 'lempa'.

Varniškių šnekta paplitusi Kuršėnų, Šaukėnų, Užvenčio, Vařnių, Laūkuvos, Šilalės, Kvėdarnos apylinkėse. Nuo raseiniškių jie skiriasi tuo, kad dvigarsius *an, am, en, em* verčia *on, om, én, ém*, pavyzdžiui: *lóngs* 'langas', *sómtis* 'samtis', *lénks* 'lenkas', *lémpa* 'lempa'.

Varniškiei – daug „žemaitiškesnė“ šnekta negu raseiniškiai. Jiems būdinga dauguma suminėtu fonetikos ir morfologijos ypatybių, visame plote atitraukiamas kirtis, žemaitiškos priegaidės.

Varniškiei vartoja nemažai aukštaičiams nesuprantamų žodžių, pavyzdžiui: *lamúža* 'kas storai apsirengęs', *lúbiza* 'zioplys', *nákabis* 'velnias, velniškas žmogus', *ra-bėti* 'brazdėti', *snópis* 'apsnūdėlis', *vařstas* 'vasarojus'. Kai kurie žodžiai turi tik varniškiams būdingą reikšmę, pavyzdžiui: *bėbis* 'kvailys', *gėbti* 'tvarkyti, švarinti', *gróbai* 'žarnos', *lřklas* 'laivelis', *knėpišė* 'netikusis moteris'.

Šiaurės žemaičiams priklauso telšiškiei ir kretėngiškiei. Tai pačios „žemaitiškiausios“ šnektos, labiausiai besiskiriančios ir nuo aukštaičių, ir nuo bendrinės kalbos.

Apačioje – Platelių ežeras (Plungės rajonas). Jono Strazdausko nuotrauka

Plateliai. Jono Strazdausko nuotrauka

Telšiškių tarpe kalbantys žmonės gyvena Luokės, Telšių, Sedos, Skuodo Ylakių, Mažeikių, Vieksnių, Akmėnės, Papilės apylinkėse. Telšiškiai skiriasi nuo kretingiškių tuo, kad kitaip taria trumpuosius balsius *i, u*. Šie balsiai platinami ir tariami *ė, o* tik tuomet, jei tolesniame skiemenyje nėra garsų *u, ū, uo, i, y, ie*, pavyzdžiui: *lòp^o* 'lupu', *kė^o* 'kišu', *lòp* 'lupa', *kė^o* 'kiša', *l èkt^o* 'likti'. Jei tolesniame skiemenyje yra *u, ū, uo, i, y, ie*, balsiai *i, u* neplatinami, pavyzdžiui: *lùp* 'lupi', *kìš* 'kiši'. Šis reiškinys yra skiriamoji telšiškių ypatybė.

Telšiškiamis būdingos visos žemaitiškos fonetikos ypatybės, stiprus kirčio atitraukimas, ryškios žemaitiškos priegaidės.

Be anksčiau išvardytų žemaičiams bendrų morfologijos ypatybių, dar minėtinas savitas būtasis dažninis laikas, sudaromas iš žodelio *liuob(ė)ti* esamojo laiko ir asmenuojamo veiksmažodžio bendraties arba būsimojo laiko formų, pavyzdžiui: *àš liúobu rašyti / rašysiu* 'aš rašydavau', *tù liúob darjti / darjisi* 'tu darydavai', *añs liúob dirbs* 'jis dirbdavo'.

Apačioje – Žemaičių kalvarija (Plungės rajonas). Jono Strazdausko nuotrauka

ŽEMAIČIŲ ŽEMĖ ■ 2011/3

Gyvai vartojamos daiktavardžių ir veiksmažodžių dviskaitos formos, pavyzdžiui: *dvi mergi* 'dvi mergas', *dù vilkù* 'du vilkai', ir *vėdu sùkav, nėšavos* 'mes abu sukame, nešamės', *jùdu sùkėtav, nėšėtavos* 'jūs abu sukote, nešėtės', *vėdu sùksjav, nėšjavos* 'mes abu suksime, nešimės'.

Telšiškiai turi daug savitų žodžių, pavyzdžiui: *dúoba* 'jauja', *kaulėlis* 'kankorėžis', *kuisys* 'uodas', *lėpšė* 'šliurė', *rejà* 'javų kraunamas trobesys', *skruitas* 'sterblė', *šlamatyti* 'daug valgyti, kimšti', *žanbis* 'arklas'.

Kretingiškių šnekta paplitusi Darbėnų, Salantų, Kretingos, Kaštenos, Plungės Rietavo, Gargždų apylinkėse. Nuo telšiškių jie skiriasi tuo, kad balsius *i, u* platina ir taria *ė, o* visais atvejais nepriklausomai nuo tolesnio skiemens garsų, plg.: *lòp^o* 'lupu', *kėš^o* 'kišu', *lòp* 'lupa', *kėš* 'kiša' ir *lòp* 'lupi', *kėši* 'kiši'.

Beveik visos kitos kretingiškių fonetikos, morfologijos, sintaksės ypatybės panašios į telšiškių.

Kretingiškių leksika žemaitiška, pasitaiko net kitiems žemaičiams nežinomų ar mažai žinomų žodžių, pavyzdžiui: *čūūtė* 'kankorėžis', *gařdis* 'šoninė vežimo tvorelė', *krūmas* 'miškas', *kùkštis* 'kupeta', *kùškis* 'kuokštas', *mamùnė* 'teta', *pirtis* 'jauja', *priusnà* 'gyvulio snukis', *siėdnius* 'priemenė, tamsusis kambarys', *taukinis* 'sviestas', *žardimėncia* 'pastatas be sienų'.

(Nukelta į 30 p.)

(Atkelta iš 29 p.)

Vakarų žemaičių, arba Klaipėdos krašto lietuvių, patarmė yra pati mažiausia iš visų žemaičių. Ji apima Rūsnės, Šilutės, Prėkūlės, Klaipėdos apylinkes ir Kuršių nėriją. Daugelį amžių šio krašto gyventojus nuo kitų žemaičių skyrė administracinė riba, ekonomika, kultūra, tikyba. Viduramžiais jie buvo pavergti kryžiuočių ir nepriklausė Žemaičių kunigaikštystei. Patys klaipėdiškiai savęs žemaičiais nevadina. Šave laiko *klaipėdiškiais lietuvininkais*, arba *žemininkais*.

Ši patarmė ypač sparčiai nyko Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. Senujų vietos gyventojų po karo liko palyginti nedaug. Daugumą 1944 iš gimtųjų vietų evakavo vokiečiai. Į jų vietą atsikėlė gyventojų iš visos Lietuvos, daugiausia šiaurės ir pietų žemaičių. Dabar šiaurinė vakarų žemaičių dalis turi nemažai bendrų kalbos ypatybių su šiaurės žemaičiais kretingiškiais, vidurinė – su pietų žemaičiais varniškiais, o pietinė – su pietų žemaičiais raseiniškiais ir vakarų aukštaičiais.

Kuršių nerijos ir pamario gyventojai patyrė *kušininų*, dar vadintų *kōpninkais*, įtaką. Tai atsikėlėliai iš Kuršo žemės, kalbėję iš kuršių kalbos susiformavusia savita latvių kalbos patarmė.

Senais laikais patarmės šiaurėje ir vakaruose gyveno kuršiai, kai kurių kalbininkų nuomone, turėję palikti savo kalbos pėdsakų.

Dauguma vakarų žemaičių fonetikos, morfologijos ir sintaksės ypatybių panašios į gretimų žemaičių patarmių. Tačiau šioje patarmėje aiškiai galima just vokiečių kalbos įtaką. Dėl daugelį amžių trukusios germanizacijos Klaipėdos krašte kai kurie garsai tariami vokiškai. Antai vietoj kietojo / tariamas kiek minkštesnis vidurinis /, pavyzdžiui: *so šliótoms* 'šluotomis', *lióv* 'lova', *liáp* 'lūpa', *pliūt* 'pluta'.

Vakarų žemaičiai turi savitų žodžių, kurie nežinomi nei kitiems žemaičiams, nei aukštaičiams, pavyzdžiui: *aksšis* 'smaili kartis', *dagà* 'derlius', *ilgstelės* 'tėviškės pasiilgimas', *kaulinikas* 'griaučiai', *naišas* 'vaisės', *pasčūkas* 'naminis alus', *pētāinis* 'petingas', *saidà* 'sudygę rugių želmenys', *stābas* 'akmuo', *trākas* 'pašėlęs, pasiutęs', *žemnis* 'nuo žemyno pučiantis vėjas'.

Gausu ir skolinių iš vokiečių kalbos, pavyzdžiui: *beñkis* 'suolas', *bónė* 'geležinkelis', *brūnas* 'rudas', *cētunga* 'laikraštis', *germólė* 'morka', *léiteris* 'kopėčios', *nėgelis* 'vinis', *ónkulis* 'dėdė', *šnideris* 'siuvėjas', *špicas* 'noragas', *vėkeris* 'žadintuvas'.

Apačioje – Platelių ežeras (Plungės rajonas). Jono Strazdausko nuotrauka

